

A close-up portrait of Anna Bikont, a woman with short, wavy, light-colored hair, wearing black-rimmed glasses and a vibrant red scarf. She is looking slightly to the right of the camera with a neutral expression. The background is dark and out of focus, suggesting an outdoor setting with trees.

Med historiska
avslöjanden om massmord
på judar chockade journalisten
Anna Bikont Polen – och fick
nationalisterna att se rött. Nu försöker
regeringen suddas ut de mörka kapitlen
i historien och kritiker hotas med
fängelse. Men Anna Bikont fortsätter
att gräva efter sanningen.

TEXT: MIKAEL FÄRNBO ✕ FOTO: FREDRIK PERSSON

De sönderbrända kropparna fick till en början ligga där de låg. Mördar-mobben i den lilla polska byn Jedwabne var fullt upptagen med att plundra judarnas hem och ägodelar. Eftersom det var högsommar och solen stod högt på himlen spred sig ganska snart en obehaglig stank. När herrelösa hundar började rota runt bland de förvridna lemmarna beordrade den tyska ockupationsmakten ortsborna att göra sig av med de hundratals liken.

Det var den 10 juli år 1941. Områdena i östra Polen hade först ockuperats av Sovjetunionen och nu av Nazityskland. En vecka tidigare hade den judiska befolkningen brutalt mördats i grannbyn Wasosz, och tre dagar tidigare hade liknande scener utspelat sig i Radzítőw. Senare under sommaren skulle samma öde möta judarna i Tykocin.

Polska katolska mördargång drog runt från by till by och lokala förmågor slöt upp. Vissa var mer aktiva, drivande, andra agerade vakter. Några stod åskådare. Få gjorde något motstånd.

Jedwabnes judiska befolkning föstes ihop på torget i byn där de förnedrades och misshandlades. Kvinnor våldtogs. Barns huvuden krossades med hammare eller dängdes i stenväggarna innan flera hundra – kanske uppemot tusen personer – tvingades in i en lada precis i utkanten av byn. Ladan reglades, dränktes i bensin och sattes i brand.

Därefter lade sig tystnaden. I decennier existerade inte händelsen i det offentliga medvetandet. Doldes bakom det faktum att polackernas judiska offer kunde räknas i tusental, medan de tyska nazisternas offer räknades i miljoner. Skuggades av det enorma lidande som den polska nationen utsattes för under kriget. Nästan var sjuätte invånare förlorade livet, mellan fem och sex miljoner människor, däribland tre miljoner judar.

Minnet frös till is under decennierna som sovjetisk satellitstat – som i sig självt var starkt antisemitisk och inte erkände judarna som särskilt utsatta för nazisternas våld. Morden vävdes in i förnekelsens bedrägliga dimma, inlindad i undertryckt skuld och skam, eller rättfärdigad av fortsatt starkt hat och konspirationer.

”Det var som om judarna aldrig hade existerat innan de åkte direkt till koncentrationslägren.”

TYSTNADEN VARADE I 60 ÅR tills övergreppen plötsligt vällde upp och blottades i all sin nedrighet inför en chockad polsk offentlighet. Den person som på allvar gick till botten med historien var journalisten och författaren Anna Bikont.

– Man måste förstå att fram till dess var judarna raderade ur den polska historien. Vi hade byar som tidigare hade haft en befolkning som bestod av kanske 70 eller 80 procent judar. Men när man läste om stadens historia så nämndes inte det. Det var som om judarna aldrig hade existerat innan de åkte direkt till koncentrationslägren, berättar hon när vi träffas i hennes skrivarlya högst upp under takbjälkarna i ett litet hyreshus i centrala Warszawa.

– Det förändrades efter Jedwabne. För många var det en chock att halva befolkningen på många ställen tidigare hade bestått av judar. De började fråga sig hur det sett ut i den byn där de kom ifrån, säger hon.

Hon säger ”Jedwabne”. Namnet på byn har blivit ett begrepp i den polska debatten. En blottad och infekterad

nerv som irriterar och stör den nationalistiska hjältesagan om det självupppoffrande folket som lidit under både kommunister och nazister. Ett land vars medborgare riskerade sina liv för att gömma judar undan Förintelsen.

– Den historien stämmer ju också till viss del. Vi har många heroiska episoder i vår historia. Men de judisk-polska relationerna under kriget är inte en av dem. De är en skam. Men det är väldigt få som vill konfronteras med det förflutna. Eftersom det förflutna är mörkt, riktigt mörkt, säger Anna Bikont.

Det var boken *Grannar* av den polsk-judiska historikern Jan T. Gross som 2001 öppnade Pandoras ask. Med hjälp av olika historiska dokument från rättegångar och säkerhetstjänster kunde Gross slå fast att judarna i Jedwabne hade mördats av sina polska grannar, inte av de tyska nazisterna som var standardförklaringen. Boken vällade en enorm debatt. Hur kunde polackerna anklagas för anti-semitiska brott, de som själva varit offer för nazisterna? Gross svartmålad och ifrågasattes.

– Släppet av Gross bok var brutalt. På hans presskonferens skrek folk att han var en judisk förrädare och andra obehagliga saker. De anklagade honom för att ljuga för att smutskasta Polen, säger Anna Bikont.

HON BESLÖT SIG FÖR ATT gå till botten med historien och påbörjade ett mödosamt journalistiskt fotarbete med att besöka byn som inga besök ville ha, prata med människor

På den gamla judiska begravningsplatsen i Jedwabne dumpades liken av de hundratals judar som brändes ihjäl av sina polska grannar den 10 juli 1941. Förutom en minnessten är platsen i dag igenvuxen. Ingenting bland de tätta hasselnären vittnar om de människor som vilar i marken.

Platsen där judarna mördades ligger strax utanför byn, med utsikt över den katolska kyrkan. Under kriget spreds antisemitisk propaganda i kyrkbänkarna. Prästen var själv ledande i jedeförföljelserna. Fortfarande genomsyras den polska kyrkan av antisemitism.

Händelser ur Polens blodiga 1900-tal är fortfarande dagsaktuell politik. Den nya radikalnationalistiska regimen tillåter ingen skugga att falla över den stolta polska nationen. Sanningssökare, som Anna Bikont, hotas med fängelse.

8

som inte ville prata, skilja sanning från lögn och gå bakom förnekelsen av en sommar dag då katolska polacker bestämde sig för att tortera, slakta, våldta och elda upp sina grannar.

Resultatet blev boken *Vi från Jedwabne* som kom 2004 och fick internationell spridning och uppmärksamhet. Anna Bikont minns hur det polska samhället genomgick en dramatisk förändring under dessa år.

– Jag minns att jag var i Auschwitz och guiden, en ung kille, berättade att han aldrig insett att byn där han var uppvuxen haft en stor judisk befolkning före kriget. Halva byn hade bestått av judar. Han var helt chockad av det. Jag menar, en ung man som levt hela sitt liv i en by, som hade studerat historia på universitet, men inte förstått att judar också bott där före kriget. Det var efter Gross bok, efter min bok och efter hela den här diskussionen som folk började ställa dessa frågor. Och på allvar konfronteras med historien.

MED TANKE PÅ MOTTAGANDET av Gross bok var Anna Bikont nervös inför boksläppet, inte minst inför den föreläsningsturné som skulle följa.

– Jag var inbjuden till många små byar i närheten av Jedwabne. Jag hade två vänner som var ganska storväxta och de erbjöd sig att vara mina bodyguards när jag åkte ut. Men ingenting hände.

– Alla mina föreläsningar och bibliotekskvällar var packade med folk. Det blev alltid väldigt känslomässigt, men inte alls aggressivt. Mer som psykoterapi. Som till exempel i Kielce. Det var staden där 42 judar mördades i

”För många var det en chock att halva befolkningen på många ställen tidigare hade bestått av judar.”

en pogrom 1946 när de kom tillbaka från koncentrationslägren. Publiken började spontant berätta historien om Kielce. De var uppenbart att det var första gången som de berättade öppet om vad som hade hänt. Det var gamla människor som för första gången öppnade sina hjärtan.

DEBATTEN OM JEDWABNE förändrade det polska samhället. Det kunde även noteras statistiskt. En sociolog, tillika Anna Bikonts vän, som med regelbundenhet genomför breda enkätstudier kunde under dessa år på 2000-talet notera en ny grupp som han gav namnet anti-antisemiter.

– Det var folk som gått på mina möten eller läst böckerna och insett hur mycket antisemitism som fortfarande omgav dem. I familjen, bland vänner, i samhället. De skämdes över det och ville göra något åt det. De ville veta mer om det förflutna på sin ort, och vissa började renovera den judiska kyrkogården eller sätta upp internetsidor om deras hembygd och om de judar som levt där. Det var så klart ett litet antal individer i det stora hela. Men det var ändå något viktigt som hände där.

Det kunde man alltså se i statistiken?

– Ja, precis. Det verkade som om vi var på väg i rätt riktning. Det var som om vi då plötsligt började inse att vi före kriget var ett av Europas mest multietniska länder. Och nu förvandlats till ett av de mest homogena. Den här öppenheten gentemot den historien pågick i kanske fem, sex år. Det var innan de här högerpopulisterna kom till makten, säger hon.

– Samtidigt var det här utmanande för andra. Många kände sig förödmjukade av att polacker kunde ha gjort något fel, vi som var historiens offer. Man såg också i statistiken att en majoritet av befolkningen menade att polacker led mer under kriget än judarna. Det är en stark föreställning som finns i samhället. Och de åsikterna ökade samtidigt kraftigt efter debatten om Jedwabne.

När det visade sig att polacker även kunde vara förövare?

– Ja, och det är väldigt svårt att förstå sig själv både som ett offer och en förövare. Det är psykologiskt väldigt svårt. Den här sociologiforskaren menade att det här offerbegreppet är det svåraste att hantera i den polsk-judiska relationen. Vem är det riktiga offret?

Och nationalisterna lyckades utnyttja de här känslorna?

– Ja, det gjorde de. De underblåste de här känslorna mycket effektivt.

Det fanns en tid då Anna Bikont var redo att ge upp. Under arbetet med boken om Jedwabne ställdes hon för första gången ansikte mot ansikte med den antisemitism som fortfarande genomsyrar Polen. Ett tag fundera hon faktiskt på att emigrera, men familjen avrådde. I stället gjorde hon vad hon kallar "intern emigration". Hon stängde av.

– Före Jedwabne kände jag mig aldrig obekvämt på grund av min judiska bakgrund. Att jag är polack och jude. Men när jag skrev boken förstod jag att det var ett problem. Det här är ett helt etnocentriskt samhälle. Om du inte är katolsk polack, och ännu värre om du är jude, då omgärdas du av misstankar. Det var en väldigt obehaglig upptäckt.

MEN DET VÄRSTA VAR INTE att sitta mitt emot bröderna Laudanski ute i Jedwabne. En brödraskara som på ålderns höst fortfarande var brinnande antisemiter och som pekats ut som de allra mest drivande i massakern.

– Det värsta var att flera av mina vänner och bekanta ifrågasatte varför jag arbetade på boken. Det var mycket olustigt. Det kom gliringar att projektet kanske finansierades av judiska pengar. Det som var mest olustigt och smärtsamt var inte den grova antisemitismen. Om man stöter på sådana personer kan man avfärda dem som knäppskallar. Det var denna subtila antisemitism.

Ser du antisemitismen klarare i samhället nu?

– Ja, verkligen. Jag förstår inte hur jag inte kunde se den förut. Men tidigare befann jag mig alltid mitt i en gemensam kamp, i demokratirörelsen, i händelsernas centrum. Men nu, när jag väl börjat se det så finns det överallt. Till exempel antalet antisemitiska skämt. Jag hade ju hört det förr, avfärdat det som galenskap.

”Teoretiskt sett skulle jag kunna åka i fängelse i tre år. Men jag tror att lagen bara är till för att skrämmas.”

Hur kan antisemitismen leva kvar så starkt utan judar närvarande?

– Judar är inte nödvändiga för att antisemitism ska frodas. Men specifikt i Polen handlar det mycket om spöket efter judarna. Judarna var mer framträdande i polsk historia än någon annanstans. Vi hade tre miljoner judar här. Speciellt i städerna, i nästan alla städer i Polen utgjorde judarna mellan 30 och 60 procent av befolkningen. De var verkligen framträdande.

VAD POLEN UPPLEVER NU ÄR enligt Anna Bikont en kraftig motreaktion, en "kontrarevolution" mot demokratiseringen och öppnandet mot den blodiga historien som präglade åren efter 1989. När Lag och rättvisa kom till makten 2015 började en hastig nedmontering av de demokratiska institutionerna. Det första offret var polsk public service. Ledningen byttes mot politruker och en stor del av de anställda journalisterna sparkades. Oberoende journalistik ersattes av partipropaganda.

Nästa måltavla var konstitutionsdomstolen som på egen hand kan underkänna nya lagförslag om de strider mot den polska grundlagen. Flera nya partilojala domare svors lagvidrigt in som domare och regeringen höjde samtidigt ribban för hur stor andel av de 15 domarna som måste rösta mot ett lagförslag för att det skulle falla. I praktiken måste numera någon av de partilojala rösta mot sin egen regering för att en lag ska stoppas.

Samtidigt har antalet hatbrott ökat kraftigt i landet. Expos polska systerorganisation Never Again, som kartlägger hatbrotten, har noterat en mycket kraftig ökning. Tidigare noterade organisationen runt fem till tio hatbrott i veckan. Nu är det fem till tio om dagen. Allt från rasistiskt klotter till allvarliga hot, misshandel och mord.

På gatan växer den grovt antisemitiska fascistorganisationen Obóz Narodowo-Radykalny, ONR, som lånat både namn, symbol och stundtals uniformer direkt från sin namne på 1930-talet. På den tiden var organisationens aktivister högst delaktiga i de mordorgier som svepte över Jedwabne och en stor del av östra Polen. ONR, som bland annat odlar kontakter med svenska Nordisk ungdom, har även aktivister invalda i parlamentet. Organisationen har liksom andra radikala fascistiska organisationer fått mandat. Kukiz utmärker sig för sitt grova hat mot flyktingar och muslimer. Rörelsen lyckades kapa åt sig nästan tio procent av rösterna i valet och har sin bas bland unga väljare.

Bland regeringsföreträdare luftas regelbundet rasistiska, antisemitiska och historierevisionistiska åsikter. Utbild-

”När det inte ens finns något minne är det som om offren blir mördade en gång till. Det vill jag förhindra.”

ningsministern har i en tv-intervju återigen förnekat att några polacker skulle deltagit i massakern i Jedwabne, och menade att förövarna var tyska nazister. Lag och rättvisas ordförande Jarosław Kaczyński – som av många pekats ut som den som styr landet bakom kulisserna – har i ett uppmärksammat tal kallat flyktingar för terrorister och livsfarliga bärare av smittsamma sjukdomar. Försvarsministern har tidigare antytt att det antisemitiska falsariet *Sions vises protokoll* kan beskriva sanningen: ”Erfarenheten visar att det finns sådana grupperingar bland judar”. Uttalandet gjordes i den grovt antisemitiska Radio Maryja, som grundats och drivs av en katolsk präst. Sedan regeringen tillträdde har flera ministrar deltagit i sändningarna.

DEN SENASTE OFFENSIVEN från regeringen är en lag riktad direkt mot personer som Anna Bikont och Jan T. Gross. Anna Bikonts bakgrund som grävande journalist, liberal demokratiaktivist i underjordiska Solidaritet på 1980-talet och avslöjare av obekväma sanningar om de polska pogromerna mot judar under kriget gör att hon i en kropp symboliserar det mesta av vad den nya regeringen vill bekämpa.

– Vi kallade skämtsamt den nya lagen för Lex Gross när den kom. Ja, den var riktad direkt mot oss, men även unga personer som i framtiden kanske skulle vilja utforska de judisk-polska relationerna under kriget, säger hon.

I retoriken har det hetat att regeringspartiet vill förbjuda frasen ”polska dödsläger” – vilket man menar svärta ner Polen eftersom det tekniskt sett var tyska dödsläger i Polen. Användande av frasen ska enligt den nya lagen kunna rendera i upp till tre års fängelse. Men enligt Rafał Pankowski på Never Again är lagen i själva verket skriven som ett förbud mot mer allmänna anklagelser om att polacker skulle varit ansvariga eller delansvariga i nazisternas krigsbrott eller andra brott mot mänskligheten.

– Teoretiskt sett skulle jag kunna åka i fängelse i tre år. Men jag tror att lagen bara är till för att skrämmas, inte tillämpas. Jag tror att den främst är riktad mot unga personer. Många är intresserade av att studera de polsk-judiska relationerna, men kanske väljer något annat eftersom riskerna är för höga. Så jag tror mer att det handlar om att på sikt skapa ett klimat av självcensur, säger Anna Bikont.

Anna Bikont är orolig för hur hennes nästa bok kommer att tas emot i det nya politiska klimat som råder i landet. Boken handlar om den polska nationalhjälten Irena Sendler, en socialarbetare i Warszawa som under andra världskriget påstås ha smugglat ut och räddat 2 500 judiska barn ur

ghettot. Det är i alla fall den officiella historien som regeringen försöker sälja till elever i skolor, och till omvärlden via ambassader och kulturinstitutioner.

– Irena Sendler är extremt känd i Polen. Hon är den nya tidens nationalhjärte. Det finns skolor och gator uppkallade efter henne. Före debatten om Jedwabne hade vi andra hjältar. Men som ett svar på diskussionen har radikalhögern nu valt att lyfta fram polacker som räddade judar.

Liksom i boken om Jedwabne har Anna Bikont gått till grundkällorna. Till arkiven och till de ögonvittnen som fortfarande är i livet och lever utspridda över världen. Hon har hittat och intervjuat fyra barn som räddades av Sendler, och två som hunnit avlida men vars familjer har delat med sig av berättelserna.

– Den officiella historien om Irena Sendler är också historien om att hon räddade de 2 500 barnen. Vilket är otroligt många, men dessvärre inte sant. Jag uppskattar att hon räddade några hundra barn, vilket är en otrolig bedrift i sig. Jag granskar den här mytologin kring Irena Sendler och i vilket syfte den lyfts fram. Före kriget hade vi i Polen drygt en miljon judiska barn. Efter kriget, i den här delen av tyskockuperade Polen, hade vi 5 000 barn. Idén att en kvinna räddade hälften av dem är helt galen. Men den är väldigt användbar för det polska egot, fast det har inte mycket att göra med historiska fakta.

I boken har Anna Bikont försökt beskriva i detalj hur svårt det var att rädda ens ett enda judiskt barn. Och hur de som räddade judar gjorde det mot det rådande samhällsklimatet. Hur ensamma och utsatta de i själva verket var.

– De var väldigt speciella och oerhört modiga individer. Men de var extremt ensamma. Deras historia är inte någon generell bonus för alla polacker. Den kan inte användas som ett exempel på hur polacker uppträdde under kriget. Det här var undantag.

- Närvaron av de tre miljoner judar som bodde här innan kriget är fortfarande väldigt påtaglig. När de mördades av mobbar eller förintades av nazister tog polackerna över deras hus och ägodelar. Det första människor sa när jag besökte dem i Jedwabne var: 'Jag bor inte i ett före detta judiskt hus'. Jag trodde att de bara var i Jedwabne, men när jag reste omkring hörde jag det överallt.

Så på ett sätt är det en fortsättning på samma tema som boken om Jedwabne?

- Ja, det är en fortsättning. Självklart är det inget fel att vi pratar mycket om Irena Sendler. Men som en journalist och historiker är det mitt jobb är att kolla fakta.

Vilka reaktioner tror du att den här boken kommer att få?

- Många kommer att ha svårt för den. Jedwabne-historien var på ett sätt en enkel historia eftersom den skedde på ett ställe. Man kan säga att det var hemskt det som hände i Jedwabne. Verkligen ohyggligt. Men det är ju inte så att judar blev mördade av polacker överallt i Polen, nej självklart inte. Man kunde läsa den som en separat skräckhistoria.

- Men den här boken om Irena Sendler är historien om vad som hände i Warszawa. Det är inte en enskild historia,

det är hundratals historier om judar som blev förrädda, utpressade, angivna och lurade av polacker.

Hur landar boken i det här politiska klimatet?

- Jag förväntar mig inget gott. Jedwabne var mycket svårt att arbeta med, men när jag blev klar var det en väldigt öppen diskussion och något förändrades till det bättre. Men nu har jag en känsla av att allt förändras till det sämre. Det är mycket mer frustrerande än för tio år sen när jag avslutade boken om Jedwabne.

Vad är det som driver dig?

Anna Bikont tänker ett tag innan hon svarar.

- Empati. Jag tror att det är empati, för offren. När det inte ens finns något minne är det som om offren blir mördade en gång till. Det vill jag förhindra. ✘